

Osmanlı Devleti'nde Batılılaşma Öncesi Meşrutiyetçi Gelişmeler*

Hüseyin YILMAZ

Yrd. Doç. Dr.,
Stanford Üniversitesi (ABD)

çev.: Abdülhamit Kırmızı

Özet

Bu çalışmanın ana tezi Osmanlı Devleti'nde Avrupa'daki modern anayasal gelişmelerden bağımsız olarak oluşan anayasal yapı ve düşüncelerin varolduğudur. On dokuzuncu yüzyıl Osmanlı Devleti'ndeki modern anayasal gelişmeler batılılaşmanın etkisi kadar mevcut anayasal geleneklerin de sonucudur. Konu üç ana çerçevede incelenmiştir: Birincisi, özerk yapılar haline dönüşen ve biri diğerine karşı sınırlayıcı işlev görmeye başlayan askeri, mali ve dini devlet kurumları. İkincisi, *Hüccet-i Şer'iyye* ve *Sened-i İttifak* gibi siyasi otorite ile sosyal gruplar arasında akdedilen sözleşmeler. Üçüncüsü, meşveret meclislerinin düzenli karar alma kurumlarına dönüşmesi gibi anayasal işlev gören siyasi ve sosyal uygulamalar.

Anahtar Kelimeler: Meşrutiyet, Hüccet-i Şer'iyye, Sened-i İttifak, Osmanlı Yönetim Geleneği, Meclis-i Meşveret, Vezir-i Azam.

* İlk hali İngilizce konferans tebliği olarak hazırlanan bu çalışmayı Türkçeye çeviren Abdülhamit Kırmızı'ya teşekkür ederim.

Osmanlı Yönetim Geleneği ve Meşrutiyet Meselesi

ON YEDİNCİ YÜZYILIN BAŞLARINDA Başyargıç Lord Coke (ö. 1634), kralın hukuku koruduğu görüşüne itiraz ettiği için I. James (ö. 1625) tarafından terslenmişti.¹ Ortak hukukun (*common law*) kralı koruduğunu iddia eden Coke teşebbüsünde başarısız olmuş, fakat sonunda Coke'nin savunduğu egemenliği sınırlandırma fikri, kralın hukukun üstünde olduğu düşüncesi karşısında mücadeleyi kazanmıştır. Benzeri bir durumda, Coke'nin Osmanlı Devleti'ndeki çağdaşı ve Yeniçeriler hakkında hacimli bir kanun kitabı tasnif etmiş olan emekli bir yeniçeri, eserinde I. Selim'in (ö. 1520) Osmanlı Devleti'ni mevcut kanuna aykırı yönetme teşebbüsüne itiraz eden Vezir-i azam Pîrî Paşa'yı (öl. 1532–33) cezalandırmasından bahseder.² Padişahın kendisini küçük düşürmesinden yılmayan ve onun taşkınlıklarına alışkın olan³ Pîrî Paşa, başka bir karşılaşmasında hukukun üstünlüğü hakkındaki fikrini dile getirmiş ve devleti koruyanın kanun olduğunu belirtmiştir: "Mâdâm ki cedd-i a'lâlarınızdan bu kânun ve kâide ki kurulmuşdur ve icrâ olunur ayruk bu devlete zevâl olmak muhâl ender muhâldir."⁴ İngiliz tecrübesindeki karşılaşmalara benzer bir şekilde, Osmanlı örneğinde de meşrutiyetçi eğilimin zaman zaman bastırılması, meşrutiyetçi düşüncelerin ve yapıların yönetimde tedricen artan nüfuzunun önünü kesmemiştir.

Pîrî Paşa'nın serencamı erken modern dönem Osmanlı yönetiminde keyfiliğin güçlü bir delili olabileceği gibi aynı zamanda meşruti idareye dair görüşlerin de var olduğunu ve bu görüşlerin Batı Avrupa'daki anayasal gelişmelerle benzerlik arzettiğini gösterir. Alışılmış bakış açısının aksine, Osmanlı geleneğindeki meşrutiyet tecrübesi on dokuzuncu yüzyılda batılılaşmanın bir sonucu

1 Carl Joachim Friedrich, *The Philosophy of Law in Historical Perspective*, The University of Chicago Press, Chicago 1963, s. 79.

2 *Kavânîn-i Yeniçeriyân-ı Dergâh-ı Âli, Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, ed. Ahmet Akgündüz, I-IX, Fey Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, I. Ahmed Devri Kanunnâmeleri, IX, 143.

3 Vezir-i azam Pîrî Paşa bir keresinde I. Selim'e şaka yollu kendisini idam korkusuyla yaşatmaktansa bir an önce idam etmesini istemiştir. Padişah da, espriyle karşılık vererek, kendisinin de bu dileği gerçekleştirmek istediğini, fakat yerini dolduracak birini bulamadığı için bunu yapamadığını söylemiştir. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1948, s. 123.

4 *Kitâb-ı Müstetâb*, ed. Yaşar Yücel, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 30.

olarak başlamamıştır. Bilakis, Osmanlı tarihi boyunca anayasal öneme sahip özgün siyasi kavramlar, hukuki belgeler, idari yapılar ve siyasi tavırlar üretmiş olan bir süreçtir. Önceki yüzyıllardaki meşrutiyetçi gelişmeler sayesinde, Osmanlı Devleti'nin on dokuzuncu yüzyıldaki anayasal reformları, modern Avrupa'daki gelişmeleri aksettirdiği kadar imparatorluğun kendi tarihsel deneyimlerinin de bir devamı niteliğindedir. Osmanlı aydınları, devlet adamları ve uleması arasında meşrutiyetçi fikirlerin kayda değer bir direniş olmadan kabul görmesi onların Osmanlı siyasi geleneği itibariyle zaten bu düşüncelere aşina olmalarından dolayıdır.⁵ O halde Osmanlı İmparatorluğu'nda 1839 Tanzimat Fermanı ile başladığı kabul edilen anayasal modernleşme, çağdaş Batılı düşünce ve yapılardan etkilendiği kadar, Osmanlı Devleti'ndeki meşrutiyetçi geleneğin de bir sonucudur.

Bu çalışmada meşrutiyetçilikle kastedilen, Osmanlı Devleti'nde, Avrupa'dan doğrudan etkilenmeden, kendi tecrübelerine dayanarak teoride ve uygulamada ortaya çıkan siyasi düşünce ve eylemler, normatif değerler, hukuki yapılar, saltanat erkini sınırlayıcı mekanizmalar ve anayasal işleve sahip anlaşmalardır.⁶ Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyetçiliğin tarihi, kesinlikle düzensiz bir yönetimden düzenli bir yönetime ya da keyfi bir idarenden meşrutiyete doğru giden çizgisel bir gelişmenin tarihi değildir. Bu tarihe bakarak, meşrutiyetçi etkileri olan bütün siyasi eylem veya düşüncelerin bizatihi meşrutiyetçi amaçlarla yönlendirildiği de söylenemez. Fakat Osmanlı siyasasında her zaman güçlü bir meşrutiyetçi eğilimin var olduğundan sözedilebilir. Teoride ve uygulamada meydana gelen belli siyasi ve hukuksal gelişmeler bazen tesadüfen bazen de bilinçli olarak devlette meşrutiyetçi eğilimlerin ağırlık kazanmasına hizmet etmiştir. Kadim siyasi düzene ilişkin meşrutî mekanizmalardan kaynaklanıp on altıncı yüzyıldan on sekizinci yüzyıla değin süren anayasal gelişmelerin sonucunda zaman zaman görülen otokratik idare dönemleri istisna edilirse, hükümdar keyfi yönetme gücünü giderek kaybetmiş, gerek idari kurumların gerekse tebaa arasında gelişen top-

5 Osmanlı tecrübesinin Namık Kemal'in modernist düşüncesine etkisi için bkz. Şerif Mardin, "Freedom in an Ottoman Perspective," *State, Democracy and the Military: Turkey in the 1980's*, Metin Heper and Ahmet Evin (ed.), W. de Gruyter, Berlin and New York 1988, s. 23-35.

6 Bu çalışmada meşrutiyetçilik ve anayasalcılık kavramsal anlamda ve eşanlamli olarak kullanılmıştır.

lumsal yapıların alttan yukarı şekil verdiği kural ve kanunlara uymak zorunda kalmıştır.

Tarihi serüveni itibariyle karmaşık bir görüntü arzeden Osmanlı meşrutiyetçiliği, çok çeşitli düşünce, gelenek, siyasi pratik ve toplumsal dinamikler tarafından şekillendirilmiştir. Meşrutiyetçiliğe esin veren başlıca kaynaklar arasında İslam hukuku, siyaset düşüncesi geleneği, toplumsal ve kurumsal âdetler ve kanun zikredilebilir. Meşrutiyetçi gelenek içinde yer alan devlet adamları ve siyaset düşünürleri sayısız mesele hakkında ayrı düşüncelere sahip olmalarına rağmen, kadim siyasi idealler, dini sınırlamalar, mevcut kanunlar ve Osmanlı idaresinin siyasi gücü kısıtlayıcı mekanizmaları arasında esasta bir çatışma görmemişlerdir.

Saltanat Erkinin Temsili

Osmanlı yönetimindeki anayasal işlev gören yapılanmalar arasında teşkilat kanunnamelerinde kaydedilen ve reform risalelerinde sıkça zikredilenden biri, saltanat erkinin padişahın en yüksek rütbeli iki temsilcisi olan vezir-i azam ve -on altıncı asırdan itibaren- şeyhülislam devredilmiş olmasıdır. Atanırken kendisine takdim edilen divit ve kılıç gibi hediyelerin sembolize ettiği üzere vezir-i azam hem kalem hem kılıç ehli üzerinde padişahın vekili olarak tayin edilmiştir.⁷ Ancak kalem ehli tanımı itibariyle ulemayı da kapsadığı halde, ulema hiçbir zaman tam olarak vezir-i azamın otoritesi altına girmemiştir. On beşinci yüzyıl ortasından itibaren şeyhülislamın ulemanın başı olarak tanınmasından sonra, giderek daha az ulema kökenli vezir-i azam görülmesi bu durumu kolaylaştırmıştır. Osmanlı tarihi boyunca şeyhülislamıktan sadarete ya da tersi bir tayinin tek bir örneği yoktur, ki bu da bu iki kurumun Osmanlı Devleti'nde ayrı işlevleri yerine getirmek üzere tasarlandığını ya da pratikte böyle geliştiğini gösterir. Bu makamlarda bulunanlar ittifak içinde hareket ettiklerinde, bu iki kurum temsil ettikleri saltanat erkini sınırlayabilecek ya da aşabilecek güce erişmişlerdir. Böyle olmadığı zamanlarda ise bu iki kurum genellikle sürtüşme içinde olmuş ve birbirlerinin yetki alanlarını sınırlamaya çalışmıştır.

İdari pratikte, on beşinci yüzyıl ortasından beri gelişen kurumsallaşmayla birlikte, vezir-i azamlık padişahın başvekili olmaktan,

⁷ Aydın Taneri, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Döneminde Vezîr-i A'zamlık: 1299-1453*, Akademi Kitabevi, İzmir 1997, s. 92.

devletin baş yöneticisi olmaya doğru evrilmiştir. II. Mehmed'den itibaren Osmanlı sultanları arasındaki genel eğilim, fiili yönetimden çekilmek ve vezir-i azamları tam yetkili kılarak, onları devletin bilfiil yöneticisi durumuna getirmek olmuştur. Padişahın kendisi fiili yönetimle giderek daha az ilgilenir hale geldikçe nasihat edebiyatında da sultanın yerine vezir-i azamın nitelikleri ve idareciliği daha çok işlenir olmuştur.⁸

On altıncı yüzyıldan itibaren devlette ve toplumda düzensizliğin arttığı yönündeki genel algılamaya cevaben devlet adamlarında ve siyaset yazarlarında öne çıkmaya başlayan eğilim, vezir-i azamın düzeni yeniden kurabilmesi için istiklal-i tam sahibi olması gerektiği düşüncesini savunmak şeklinde tezahür etmiştir.⁹ Kanuni ile dengesiz bir ilişkiden muzdarip olan Lütfi Paşa bu düşünceyi dile getiren ilk gözlemci olmuş ve azlinden sonra "Ve pâdişâha vezîrun itdüğü re'y makbûl olub ve _arz itdüğü umur dönmemek gerekdür," hükmüne varmıştır.¹⁰ Bir asır sonra, Lütfi Paşa ile aynı fikri paylaşan Hezarfen Hüseyin (ö. 1678–79) bunu hukuk diliyle ifade etmiştir: "Hall ü akd-i umûr-ı cumhûr Vezîr-i a'zam re'yine ve tedbîrine vâbeste olup, hâtem-i vekâlet keff-i kifâyetine teslîm kılınmakla, kemâl-i istiklâl verilüp pâdişâha arz u telhîs itdüğü umûr dönmemek k_nûn olmuşdur."¹¹ Uygulamaya bakıldığında ise, olağandışı kudrete sahip bazı vezir-i azamlar müstesna olmak üzere, on altıncı yüzyıldan itibaren vezir-i azamların fiili güçleri azalmıştır.¹² Bununla beraber, vezir-i azamın askeriye ve kalemiye üzerindeki yetkileri tedricen genişlemiş ve vezir-i azamın istiklalini savunmak ıslahatçı yazarların ana meselelerinden biri haline gelmiştir.

8 Mesela, bkz. Celalzâde Mustafa, *Mevâhibü'l Hallâk fi Merâtibi'l Ahlâk*, (Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, nr. 3521), 162a-232a.

9 Metin Kunt'un gözlemine göre, padişaha yakın kimselerin tasarruf ettikleri nüfuzdan kurtulmak anlamında vezir-i azamın bağımsızlığı on yedinci yüzyılın ikinci yarısında devletin en önemli meselelerinden biri olmuştur. Bk. Kunt, "Sadr-ı A'zam," *EI2*; Ayrıca bkz. Koçi Bey, *Koçi Bey Risâlesi*, Yılmaz Kurt (ed.), Ecdâd Yayınları, Ankara 1994, s. 17, 34.

10 Lütfi Paşa, *Âsafnâme*, Mübahat S. Kütükoğlu (haz.), "Lütfi Paşa Âsafnâmesi," *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul; 1991, s. 49-99, s. 64.

11 Hezarfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-Beyân fi Kavânîn-i Âl-i Osmân*, Sevim İlgürel (haz.), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1998, s. 84.

12 Pal Fodor, "The Grand Vizieral *Telhis*: A Study in the Ottoman Central Administration 1566-1656," *Archivum Ottomanicum*, XV (1997), s. 137-188.

Bağımsız vezaret anlayışının yaygınlaşmasına sebep olan olay, devlet yükünü biriyle paylaşmak isteyen Kanuni tarafından İbrahim Paşa'nın (öl. 1536) olağanüstü yetkilerle atanması olmuştur. Bu tayin öncesinde Kanuni'nin umur-ı devletin bir kişiye yüklenmesini doğru bulmadığı rivayet edilmiştir.¹³ En kudretli Osmanlı sultanlarından birine vezir-i azam olmasına rağmen, İbrahim Paşa Macar elçisinin önünde mevkiinin azametini oldukça gösterişli bir şekilde vurgulamıştır: "İmparatorluğu yöneten benim; dediğim dediktir. Bütün kudret, bütün makamlar, bütün idare bendedir."¹⁴ İbrahim Paşa sonrasında vezir-i azamın bağımsızlığı meselesi Osmanlı idaresinin sürekli çekişmelerinden biri olmuştur. III. Selim'in (ö. 1808) vezir-i azamla on dokuzuncu yüzyıl arifesindeki yazışmaları, sadaretin bağımsızlığı tartışmasının bu dönemde bile yatışmadığını gösterir. Padişahın ifadesine göre, "padişaha lazım olan vekil-i mutlak olanlara ruhsat-ı kamile ve istiklal verüb yazdıklarını icra etmektir. Vekil-i mutlak olanlara dahi lazım olan rical-i devlet ve ocaklu vesair hizmet erbabını uydurup her işi ehline ısmarlamaktır."¹⁵

Fatih Kanunnamesi'nde "vekil-i mutlak" olarak tanımlanmış olmasına rağmen,¹⁶ birkaç olağandışı vezir-i azamın sadareti istisna edilirse, bu makam hiçbir zaman padişahı tüm yetkileriyle temsil etmemiştir. Diğer Dîvân-ı Hümâyûn mensuplarına da kendi otorite alanları dahilinde saltanat erkinden yetkiler devredilmiş olmasına rağmen, daima padişaha mahsus kalan, devredilmemiş bir kısım yetkiler olmuştur. Bu durum hukuki tanımlarla vezir-i azamın pratikteki yetkileri arasında anayasal bir gerilim yaratarak vezir-i azamları padişahın bölünmemiş tam otoritesini üstlenme-

13 Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 51.

14 İbrahim Paşa şöyle devam etmiştir: "Benim vermek istediğim verilmiş demektir ve geri alınmaz, benim vermek istemediğimi ise kimse veremez. Eğer yüce sultan herhangi bir şey vermek istese veya verdiyse ben müsaade etmeden olmaz. Her şey benim elimdedir; sulh, savaş, hazine. Bunları boşuna değil, sana konuşma cesareti vermek için söylüyorum." Bk. Hester Donaldson Jenkins, *İbrahim Pasha: Grand Vizier of Suleiman the Magnificent*, AMS Pres, New York 1970, s. 82.

15 Enver Ziya Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümâyunları I-II*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1942, I, 39.

16 Bk. *Kanunnâme-i Âl-i Osman*, Abdülkadir Özcan (haz.) "Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi ve Nizâm-ı Âlem için Kardeş Katli Meselesi," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 33, (1982), s. 7-56.

nin yollarını aramaya sevk etmiştir. Fakat genellikle vezir-i azamların peşinde oldukları bağımsızlık diğer yüksek memurların yetki alanlarına uzanmaktan ziyade sultana yakınlıklarından dolayı devlet işlerine burunlarını sokabilen, saray erkânı gibi yetkisiz kişilerin önlerinin kesilmesi olmuştur. Bu haliyle tam bağımsızlık düşüncesi, padişahın vezir-i azamın istisnasız bütün kararlarını ve onun devlet işleri üzerinde kendine münhasır yetkilerini tasdik etmesi anlamına geliyordu.

Özellikle karışıklık zamanlarında, Köprülü Mehmed Paşa (ö. 1661)¹⁷ gibi birçok vezir-i azam makama geldiğinde daha çok bağımsızlık arayışı içinde olmuştur. İnalçık'a göre, "1656'da Köprülü Mehmed'in vezir-i azamlığı şu şartlarla kabul ettiği söylenmiştir: Kendisinden gelecek hiçbir arzın padişah tarafından reddedilmemesi, bütün tayin ve azillerin bizzat kendi tarafından yapılması, devlet işlerinde padişahın kendinden başkasına danışmaması, muhaliflerine arka çıkmaması ve kendisi hakkındaki isnatların ciddiye alınmaması."¹⁸ Eğer bu şartlarda gerçekleşmişse,¹⁹ bu atama reformcu devlet adamları ve entellektüeller tarafından yüz yıldır talep edilen bağımsız vezaretin ilk kez karşılıklı olarak akdedilen bir anlaşmayla gerçekleştiğini gösterir.

Vezir-i azamlar yönetiminde bağımsız hareket edebilme arayışından dayken, şeyhülislamlar kendi yetki alanında nispeten daha bağımsız olmuşlardır. II. Mehmed'in Teşkilat Kanunnamesi ve Hezarfen'in kanun kitabında ifade edildiği gibi, siyasi hiyerarşide şeyhülislam vezir-i azamdan üstün değilse bile en azından ona eşit görülmüştür.²⁰ Kanunname'de ulemanın başı olarak tanımlanmış olmasına rağmen, vezir-i azamdan farklı olarak şeyhülislam on altıncı yüzyıl başlarına kadar nadiren herhangi bir yaptırım gücüne sahip olabilmıştır. Dîvân-ı Hümâyûn'nun sürekli üyelerinden değildi ve vezir-i azama olan üstünlüğü de sadece onursaldı. Fakat on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda, şeyhülislamlar hürmet gören mevkilerini siyasi otorite elde etmek için kullan-

17 Mustafa Naima, *Tarih-i Naima : Ravzatü'l-Hüseyn fi Hulasat-i Ahbari'l-Hafikeyn*, Matbaa-yi Amire, İstanbul 1281-1283 [1864-1866]), VI, 213-4.

18 Halil İnalçık, *The Ottoman Empire: The Classical Age 1300-1600*, Phoenix, London 1994, s. 97.

19 Bu akdin sıhhati ve tarihsel bağlamı için, bkz. Metin Kunt, "Naîmâ, Köprülü, and the Grand Vezirate," *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi-Hümaniter Bilimler* I (1973), s. 57-63.

20 Hezarfen, *Telhîs*, s. 197.

mişlar ve idare üzerinde medrese ve kadılık gibi kurumların yönetimlerine müdahil olmak gibi sürekli yetkiler elde etmişlerdir. On yedinci yüzyılda şeyhülislamı artık Dîvân-ı Hümâyûn toplantılarına daha sık katılıyor ve çoğu kere konaklarında toplanan geniş katılımlı *meclis-i meşveret*lere riyaset ediyorlardı.

Şeyhülislamın medrese idaresini tamamen ve yargıyı da büyük oranda eline almasıyla, vezir-i azamın mülki ve askeri hizmetler üzerindeki erki giderek sınırlanmıştır. Hezarfen'in kaydettiğine göre, on yedinci yüzyıla gelindiğinde sultanın siyasi ve dini iki temel otoritesinin iki üst makama, vezir-i azam ve şeyhülislama tevdi edilmiş olduğu genel kabülden sayılmıştır: “Yalnız din re’îsi şeyhülislâm, yalnız devlet re’îsi vezîr-i a’zam, ikisinin dahi re’îsi pâdişâh-ı kâmkârdır.”²¹ Kanunda ve uygulamada birbirinden ayrımış olmasına rağmen, bu iki makam arasındaki anayasal sınırların çizilmesi sorunu devlette kalıcı bir gerilim yaratmıştır. Mesela, on yedinci yüzyılın başlarında, müderrislik ve kadılıklara tayinlerle ilgili bir arz sunan Vezir-i azam Nasuh Paşa (ö. 1614) Sultan I. Ahmed (ö. 1617) tarafından şeyhülislamın işine karışmaması için uyarılmıştır. Nasuh Paşa'nın arzı ancak şeyhülislam Ebussuud Efendi'nin (d. 1574) bu tayinlerin vezir-i azama bırakılmasını istediği ispat edilince onaylanmıştır.²²

Devlette ciddi anayasal çatışmalara sebep olan bu rekabette, on altıncı yüzyıldan sonra şeyhülislamın otoritesi ve nüfuzu zaman zaman vezir-i azaminkini geride bırakmıştır. Rivayete göre devletin dizginlerini Feyzullah Efendi'ye (ö. 1703) teslim etmiş olan Sultan II. Mustafa (ö. 1703), Râmi Paşa'yı (ö. 1708) 1703 yılında vezir-i azam olarak atarken onu bu rekabet konusunda uyarma gereği duymuştur: “Şeyhülislâmın rey'inden taşra hareket edersen itâba müstahik olursun.”²³ Bu dönemdeki vezir-i azamların yönetimdeki yetki kayıplarını kabullenmeleri vakanüvis Silahdar Mehmed (d. 1723) gibi çağdaş gözlemcilerin dikkatinden kaçmamıştır: “...Padişah Hazretleri Şeyhülislam efendiyi hayırhâh-ı devlet edinmeğin zimâm-ı hükûmet ve devleti âna tefviz edüb cümle umûr-ı cumhur ânın rey ve tedbiriyle vücuda gelmeğin vüzerânın ancak bir adı kalıp uyuk mesabesinde idiler.”²⁴

21 Hezarfen, *Telhîs*, s. 197.

22 Hezarfen, *Telhîs*, s. 200.

23 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I-IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, 4/1: s. 19.

24 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4/1: s. 15, dn.1.

Râmi Paşa'dan sonraki üç yılda bu makamın beşinci halefi olan ve cesaretiyle tanınan Çorlulu Ali Paşa (ö. 1711),²⁵ Şeyhülislam Paşmaccızâde Ali Efendi'nin (ö. 1712) olağanüstü nüfuzunu protesto etmiştir: "Mademki Şeyhülislam teveccüh-i hümayununuzla selefden ziyade istiklale mazhardır, bu kulları idare-i umur ve hizmete kadir değilim."²⁶ Şeyhülislamın üstünlüğüne karşı duyduğu kişisel kını bir yana, vezir-i azamı direnmeye sevkeden sorun bu iki makama ait yetkileri ayıran çizginin bulanıklaşmasına karşı olan meşru itirazıdır. Vezir-i azamlık ile şeyhülislamlık arasındaki yetki alanlarının sıkça ihlal edilmesine rağmen, bu iki makam arasındaki kesin görev ayırımı prensibi hiçbir zaman cazibesini kaybetmemiş ve Osmanlı yönetiminin sürekli referans yapılan temel ilkelerinden olagelmıştır.

İtaat ve Direniş Kültürü

On yedinci yüzyılın sık görülen isyanlarından birinde yüksek memurların aşırı gücüne itiraz eden isyancıların sözcüsü Hasan Ağa, hükümdar olduğu halde devlet işlerine bakmamakla suçladığı padişahın, "O vezir-i azamların, o müftilerin bütün devlet işleri ellerinde bulunması nedendir?"²⁷ şeklinde hesap sormuştur. Saltanat erkinin yüksek memurlara devredilmesi, padişahları muhalefetle şahsen yüzleşmekten korurken, özellikle yeniçerilik gibi kurumların öncülük ettiği muhalefete de padişaha meydan okumaksızın hükümet gücünü sınırlama imkanı vermiştir. Muhalefetle hükümetin anlaşmazlığa düştüğü birçok durumda, padişahlar taraflar arasında aracılık etmeye çalışmışlar ve bunu yaparken de genellikle açıktan taraf tutmamaya özen göstermişlerdir. Bazı durumlardaysa, hükümet tarafını tutarak muhalefetle doğrudan karşı karşıya gelmek zorunda kalmışlar ya da güçlü muhalefetin taleplerine boyun eğerek hükümet aleyhinde hareket etmişlerdir.

Şeriat ya da Osmanlı kanununda sultanı bir mahkeme sürecine tabi tutacak hukuki bir prosedür olmamasından dolayı siyasi taleplerin karşılanması veya padişahın mesul tutabilmesi için mu-

25 Dilâverzâde Ömer Efendi, "Çorlulu Ali Paşa," *Zeyl-i Hadîkatü'l-Vüzerâ*, Ceride-i Havâdis Matbaası, İstanbul 1271.

26 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4/2: s. 456.

27 Mehmed Halife, *Târih-i Gilmânî*, Kâmil Su (haz.), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1986, s. 53.

halefetin elindeki en etkili silah “direnme” olmuştur. Devrin nasi-hatname literatüründe hükümdar “dünyanın ruhu”,²⁸ “zamanın kutbu”²⁹ ve “bedenin kalbi”³⁰ gibi, dünyanın düzenini onun varlığına bağlayan metaforlarla tanımlanmıştır. Benzer şekilde, hukuki bakış açısını aktaran bir on altıncı asır risalesinde sultan, “üzerinde vali olmayan validir” şeklinde tanımlanmıştır.³¹ Kendisini mesul tutacak yüksek kurumların yokluğuna rağmen, ne Osmanlı hukukunda ne de siyaset düşüncesinde, padişahın ayrıcalığı “itaati” mutlak bir mükellefiyete dönüşmemiş ve “direnmenin” meşrulaştırılabilmesi mümkün olmuştur.

İtaatsizlik ve direnme, keyfi çıkar mücadelelerinin araçları olabileceği gibi otoritenin suistimalini tahdit etmek üzere meşru siyasi eylemler olarak da ortaya çıkmışlardır. Zamanın bütün tipik siyaset risaleleri, muhalefete dini meşruiyet sağlayarak, hükümdara itaati şeriate aykırı olmaması şartına bağlamışlardır.³² Bununla beraber, sultanın şeriatı çiğnemesi durumunda ne yapılması gerektiğini kesin bir şekilde gösteren ve itaatsizliği tebaanın bir yükümlülüğü olarak öngören çok az kaynak vardır.³³ Hakim hukuk teorisi, şeriat ihlalinde itaatsizlik hakkını sınırlamış, zalim/câir bile olsa hükümdara itaati zorunlu kılmış, adaletsizlikle şeriatın çiğnenmesi arasında özel bir bağ kurmamıştır. Böylece bir anlaşmazlık durumunda, meselenin nasıl sunulduğuna bağlı olarak, muhalefet şeriatın ihlal edildiğini savunarak itaatsizliği meşrulaştırırken, hükümdar da adaletsizlik durumunda bile kendisine itaati şer’an zorunlu görebilirdi.

28 Mesela bk. Taşköprülüzâde, Ahmed bin Mustafa, *Risâla fî Bayân Asrâr al-Khilâfa al-İnsâniya wa al-Saltana al-Ma'nawiya* (Süleymaniye Kütüphanesi, Cârullah, nr. 2098), 89b.

29 Ârifî, ‘*Ukûdü’l-Cevâhir li Zehâ’iri’l-Ahâ’ir*, (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan, nr. 415), 3a.

30 Hasan Kâfi el-Akhisârî, *Usûlü’l-hikem fî nizâmî’l-âlem*, (“Hasan Kâfi el-Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri” adıyla nşr. Mehmet İpşirli, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy. 10-11 (1979-1980), s. 252.

31 Lütfî Paşa, *Khalâs al-Umma fî Ma’rifâ al-’A’imma* (Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 2877), 13a.

32 Mesela, bkz. Birgivi Mehmed, *Dhukhr al-Mulûk* (Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi, nr. 615/8), 98b.

33 Mesela Mustafa Âlî’nin *Nushatü’s-Selâtin*’i için bkz. Anreas Tietze (ed. ve notlarla terc.), *Mustafâ ‘Âlî’s Counsel for Sultans of 1581*, I-II, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Vienna 1979-1982), I, 20.

Şartlı itaati muğlak bir şekilde tanımlayan bu hukuk kaidesi Osmanlı kanununda daha somut terimlerle tasvip görmüş, şeriat ihlalinin ötesine taşınmış, kanun ve örfün çiğnenmesini de kapsamış ve böylece itaat ilişkisini belirli şartlara bağlamıştır.³⁴ Bu tür ihlalleri adaletsizlik olarak gören Osmanlı kanunu, prensipte devlet adamları dahil tüm tebaaya yukarıdan gelen kanunsuz emirleri reddetme hakkı tanımıştır. Kanunsuzluk³⁵ Osmanlı yönetim dilinde adaletsizlik olarak algılanmış, şeriat, kanun, hakim teamüller, hatta resmi kayıtlar ve akitlerle çelişen eylemler için kullanılmıştır.³⁶ Osmanlı kanun metinleri başından beri haksızlıkları yok edip, tebaa ile devlet arasında adaleti ayakta tutmak üzere ilan edilmişlerdir. Osmanlı kanun metinlerine on altıncı yüzyılın ortasından itibaren artan bir şekilde “adaletname” başlığı verilmesi tesadüf değildir.³⁷ Tebaanın yükümlülüklerini belirli hukuki terimler yoluyla kuran ve kanunun uygulanmasını adaletle bir gören Osmanlı kanunu, tebaanın “itaati” şarta bağlı olarak tasavvur etmesini sağlamıştır. Böylece şartlı itaat anlayışı anlaşmazlığın şekline ve ciddiyetine bağlı olarak muhalefet açısından pasif itaatsizlik veya aktif direnme için hukuken meşrulaştırılmış bir hareket noktası olarak hizmet etmiştir.

Hukuki bir bakış açısıyla düşünüldüğünde, ister şeriat, ister örf veya teamüller olsun, teoride itaat ilişkisi ilgili bütün tarafları bağlayan bir kanun temeli üzerine kurulmuştur. İtaat ilişkisini böyle algılayanlar için herhangi bir kanun ihlali adaletsizlik olarak görülebilir ve sonuçta sorumlu tarafa karşı direnmeyi meşrulaştırabilirdi. Çoğu anlaşmazlıklarda kanun ve adalet meseleyi çözmek için gündeme getirilmiş, hem muhalefet hem hükümet için eylem ve beklentilerini meşrulaştırmaya yarayan referans noktaları ola-

34 İtaati karşılıklı beklentiler şeklinde gören örnekler için, bkz. İnalçık, “Adâletnâmeler,” *Belgeler* 2/3-4 (Ankara, 1965), s. 49-145; ayrıca bkz. Mustafa Akdağ, *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975, s. 330-33.

35 *Hilâf-ı kanun u şer* tabiri klasik dönemde kanunsuzluk anlamında en yaygın kullanılan terimlerden biridir. Sonraki asırlarda *gayr-i meşru* ya da *nâ-meşru* gibi tabirler daha çok kullanılır hale gelmiş ve öncekinden daha kapsamlı bir anlam kazanmıştır.

36 Adaletsizlik olarak görülen değişik suistimal ve ihlal şekilleri için bkz. İnalçık, “Adâletnâmeler.”

37 *Kanunnâmeler* ve *adâletnâmeler* arasındaki süreklilik için, bkz. İnalçık, “Suleiman the Lawgiver and Ottoman Law,” *Archivum Ottomanicum*, 1 (1969), s. 105-138.

arak kullanılmıştır. Kanunla uyuşmayan ya da muhalefet tarafından öyle olduğu iddia edilen yönetim kararlarına karşı gösterilen itaatsizlik ve direniş eylemleri, padişahın ve hükümetin erkini denetleyen meşru bir yöntem olarak iş görmüştür.

Birçok kere şiddete ve keyfiliğe yönelmişse de, özellikle yönetici kurumlar muhalefet ve siyasi katılım yöntemi olarak karşı koyma ve itaatsizlik eylemlerine başvurmuşlardır. Muhalefet, padişaha karşı çıkmayıp hükümet görevlileri ve onların kararlarını hedef aldığı anda etkili olmuştur. Çoğu durumda tepkisel olsa da, muhalefet bir siyasi menfaat grubu olarak devletin kararlarını etkilemek üzere bazen yeni öneriler de getirmiştir. Mesela, yeniçeri muhalefeti tayinler, para politikaları, savaş ve barış kararları gibi önemli hükümet kararlarını etkilemede belirleyici olmuştur. II. Mehmed'in vefatından sonra gerçekleşen böyle bir eylemde Yeniçeriler II. Bayezid'i (ö. 1512) devalüasyon yapma fikrinden vazgeçirmişlerdir.³⁸ On altıncı yüzyıl ortasında ağalarının ve vezir-i azam Rüstem Paşa'nın (ö. 1561) yönetimini şiddetle eleştiren Yeniçeriler, gücünün doruğundaki Kanuni'yi onları azletmediği takdirde isyan çıkarmakla tehdit etmişlerdir.³⁹ On yedinci yüzyıla gelindiğinde hala prosedürel bir temeli olmasa da, Yeniçerilerin siyasi karar verme sürecinde katılımları olağan bir hale gelmiştir. Bu dönemde sıkça görülen direnme eylemleri ve açıktan isyanlar, devlete karşı küskünlükten doğan intizamsız tepkilerden ziyade karar verme sürecine katılma imkanı veren az sayıdaki araçtan birinin etkin bir şekilde kullanılması şeklinde tezahür etmiştir.

Yönetici sınıfa mensup olmaları itibarıyla devletin en önemli yaptırım gücünü teşkil eden Yeniçeriler muhalefet hareketlerinin de en imtiyazlı aktörleri olmuşlardır. Böylesine ayrıcalıklı bir gücü arkasına alan bir müttefik muhalefet, Osmanlı yönetimini padişahı değiştirecek kadar etkileyebilirdi. Padişah ile muhalefet arasındaki ilişkiler sertleştiğinde ve padişahın bizzat kendisi hedef haline geldiğinde, saltanat tevarüsünün prosedürel bir yolu olmamasından dolayı, muhalefet hanedandan başka birini tahta geçirebilirdi. Özellikle on altıncı yüzyıldan sonra, yeniçeri desteğini yana alan gruplar hükümdarı iktidarından mahrum bırakmaya ya da onu hak etmeye muktedir olmuşlardır. Bütün taht değişikliklerinin

38 Kafadar, *Yeniçeri-Esnaf Relations: Solidarity and Conflict* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, McGill University, 1981), s. 69.

39 M. Tayyib Gökbilgin, "Rüstem Paşa ve Hakkındaki İthamlar," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* VIII/11-12 (1956), s. 11-50.

de anahtar rol oynayan Yeniçeriler ve ulema, hal vakalarında fiziksel gücü ve hukuki meşruiyeti temsil etmişlerdir.⁴⁰ Sonuçta, Osmanlı padişahlarının neredeyse yarısı hükümran iken tahttan indirilmişlerdir.⁴¹

Hal vakalarını birazcık ayrıntısıyla inceleyen tek yazar olan Alderson “haller saltanat ve hilafet kurumlarına içkin olan demokratik ruhun bir yansımasıdır” diyerek sözlerini bitirmiştir.⁴² Bu hal vakalarında hanedanın meşruiyeti ciddi bir şekilde sorgulanmamış⁴³ ve her seferinde hal mekanizması saltanat erkinin muhalefetin seçtiği adaya transfer edilmesi şeklinde çalışmıştır.⁴⁴ Alderson’a göre, “bu hal vakaları, en azından, padişahların mutlakiyetlerinin aynı devirdeki herhangi bir Avrupalı monarka göre çok daha büyük ölçüde kısıtlanmış olduğunu ispat eder.”⁴⁵

Altın yukarı taht değişikliğine teşebbüs ya da mevcut hükümdara isyan etmek Osmanlı hukukunda ve siyaset düşüncede ihtilafli bir konu olagelmıştır. Osmanlıların sahneye çıkışından çok önce klasik eserlerini vermiş olan fıkıh ve bu zaviyeden yazılan siyaset eserleri hükümdarlığı gücün elde edilmesine indirgemıştır.⁴⁶ Fıkıha göre, isyan gayrimeşru ve lanetlenmiş ise de, isyancı bir kere başarıya ulaşıp da otoritesini sağladığında, onun hükümranlığı da aynı meşruiyete sahip olur. Temel fıkıh eserleri, isyancıların saiklerini destekleyecek türde, zalim bir hükümdarın idaresine karşı isyanı meşrulaştıran çeşitli unsurları da barındırıyor-

40 Kafadar, “Janissaries and Other Riffraff of Ottoman Istanbul: Rebels without a Cause?”, *International Journal of Turkish Studies* XIII/1-2 (2007), s. 113-134.

41 Anthony D. Alderson, *The Structure of the Ottoman Dynasty* (Clarendon Press, Oxford 1956), s. 59-76.

42 Alderson, *Ottoman Dynasty*, s. 59.

43 Kafadar, “The Question of Ottoman Decline,” *Harvard Middle Eastern and Islamic Review* IV/1-2 (1997-1998), s. 30-76. Bu konudaki istisnai çıkışlardan biri 1703 ayaklanmasında görülmüştür. Bir grup yeniçerinin, aralarındaki Çalık Ahmed namı isyancının cumhur cemiyeti ve tecemmu devleti olarak isimlendirdiği alternatif bir yönetim şeklini konuştuğu rivayet edilir. Bkz. Kafadar, “Janissaries and other Riffraff of Ottoman Istanbul.”

44 Osmanlı tarihi boyunca hanedanı değiştirme teşebbüsleri konusunda daha geniş bilgi için bk. Emecen, Feridun M. “Osmanlı Hanedanına Alternatif Arayışlar Üzerine Bazı Örnekler ve Mülâhazalar”, *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 6 (2001), s. 63-76.

45 Alderson, *Ottoman Dynasty*, s. 59

46 Lütü Paşa, *Khalās al-Umma*, 2a-4a.

du. Fakat belli bir hükümdarın idaresini adil ya da zalim saymak ise titiz bir hukuki tanımlama değil, propaganda meselesidir. Şeriat düşüncesinin bu esnekliği, Osmanlı tarihi boyunca hem hükümdarın hem muhalefetin siyasi eylemlerini dizginlemek için meşruiyet alanı sağlamıştır. Böylece her itaatsizlik ve açık isyan eylemi aynı zamanda rakip meşruiyet iddiaları için de bir mücadele alanı olmuştur. Bir itaatsizlik eylemi, konuyla ilgilenen hukukçunun siyasi bağlantılarına ya da görüşüne göre gayrimeşru bir isyan ya da yerine getirilmesi gereken bir yükümlülük olarak ilan edilebilirdi. Fiziksel gücü ellerinde bulunduran ve çoğu zaman ulemanın da desteğini alan Yeniçeriler siyasi süreçte sözlerini dinletebilmek için şeriat düşüncesindeki bu boşluğu kendi lehlerine kullanmışlardır.

Osmanlı kültüründe bir mesel haline gelmiş olan “Al-i Osman saltanat tahtına geçmez, mademki kulun kılıcı altından geçmeye” sözü on altıncı yüzyıldan sonra tarih yazıcılığında daha sık zikredilir olmuştur.⁴⁷ II. Mehmed’in 1446’da hal edilmesiyle başlayan yeniçeri müdahalesi sonraki yüzyıllarda istisnadan ziyade kural haline gelmiştir.⁴⁸ Taht verasetinin Yeniçerilerin desteğine bağlı olduğunu anlayan I. Selim sadece iki kardeşine karşı değil, babası II. Bayezid’e karşı da bunların desteğini almayı başarmıştır. Bu hamle daha sonra taht için mücadele edecek olanlara, Yeniçerilerin mevcut hükümdara beslediği sadakatın entrika yoluyla da değiştirilebileceğini öğretmiştir. İki yüzyıl kadar sonra, yeniçeri siyasetinde nispeten başarısız olan II. Mustafa tahtın yeniçeri desteğiyle elden gitmekte olduğunu fark edince, kendini kaderin akışına bırakmış ve taht değişikliğini olağan görerek hal’ine razı olmuştur. Cesareti kırılan padişah rivayete göre aldatılmışlık hissi taşımaksızın “Kul beni tahttan indirmişler, yerine karındaşım Sultan Ahmed’i padişah eylemişler; Allah mübarek eyliye” demiştir.⁴⁹

Taht değişiklikleri veya otoriteye karşı direnme konusunda muhalefetin ihtiyaç duyduğu hukuki meşruiyet Osmanlı hukukundaki en güçlü meşrulaştırma araçlarından biri haline dönüşen fetva ile sağlanmıştır. Şer’i meselelerde sultanın erkini temsil eden fakat bağımsız hüküm veren şeyhülislamın fetvası önemli siyasi

47 Mesela, bkz. Selânikî Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, I-II, (haz.), Mehmet İpşirli, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1989, I, 49.

48 Kafadar, “Janissaries and Other Riffraff of Ottoman Istanbul: Rebels without a Cause?”; Alderson, *Ottoman Dynasty*, s. 61-62.

49 Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, 4/1: 37, dn.2.

girişimlerin başarısı için olmazsa olmaz hale gelmiştir. Mesela 1588'de akçe değerinin düşürülmesine karşı çıkan sipahiler şeyhülislamdan devalüasyonun adil olmadığına dair bir fetva almışlar ve bu adaletsizliği yapan vezir-i azam ile defterdarı padişah kararıyla idam ettirmeyi başarmışlardır.⁵⁰

Şeyhülislamın otoritesinin artmasıyla beraber fetvası da giderek resmi bir statü kazanmıştır. Böylece onun verdiği fetva sadece kendi görüşünü temsil ettiği kadar devletin en yüksek hukuki otoritesinin resmi görüşü olarak da algılanmaya başlanmıştır. Bu minvalde şeyhülislamın fetvası birçok durumda padişahın idaresini tasvip etme, mevcut padişahı tahttan indirme ya da yeni birini tahta çıkarma gibi eylemler için meşrulaştırıcı bir hukuki karar işlevi görmüştür. Şeyhülislamın hükümdarın tahttan indirilmesini meşru kılan fetvasına "hal fetvası" denmiştir. Bu fetva mevcut hükümdarın saltanatını gayrimeşrulaştırırken, yerine halef olacak adayın ve onu destekleyen muhalefetin eylemine de meşruiyet sağlamıştır. İster baskıyla alınmış, isterse şeyhülislamın özgür iradesiyle verilmiş olsun, şeriate dayanan ve gücünü kanundan alan hal fetvası siyasi otoritenin bir hükümdardan diğerine geçişini meşru hale getiren resmi bir hukuki karar olma hüviyetini kazanmıştır.

Siyasi otoriteyi meşru ya da gayrimeşru kılma gücüne erişen hal fetvası, hükümet üzerinde anayasal bir denetim aracı olarak hizmet etmiştir. Bazı taht değişikliklerinin arka planındaki ani gelişen sebepler bir yana bırakılırsa, siyasi grupların hanedanın meşruiyetini ya da devletin bekasını tehdit etmeden otoritenin transferini gerçekleştirebilmeleri Osmanlı siyasasında hükümdar erkini alttan yukarı sınırlanabilmesini sağlamış ve modern meşrutiyet idaresine giden yolu açmıştır. Bu açıdan bakıldığında 1876'da Kanun-ı Esasi'nin ilanından önce ve 1908 sonrasındaki saltanat değişikliklerinin hal fetvalarıyla meşrulaştırılmış olması ve taht değişikliklerinin idarede kazanılan uzun tarihi tecrübeyi tevarüs eden gruplar tarafından planlanmış olması tesadüf değildir.

Yönetici Kurumların Siyasi Sürece Katılımı

Yönetici kurumların siyasi karar verme mekanizmasına müdahil olması saltanat tevarüsünün alttan gelen taleple gerçekleşmesinin yolunu açmıştır. Önemli meselelerde karar vermek sultanın

⁵⁰ İnalçık, *The Ottoman Empire*, s. 92.

ve Dîvân-ı Hümâyûn'un yetki alanında ise de, idari kurumlar da kolektif olarak veya nüfuzlu üyeleri vasıtasıyla yönetim kararlarını etkilemeye çalışmışlardır. On beşinci ve on altıncı yüzyılların kurumsallaşma ve merkezileşme sürecinde, Osmanlı yönetici sınıfının temel kurumları ve saray teşkilatı, bir yandan kendi hak ve imtiyazlarının tanınmasını sağlarken diğer yandan da siyasi süreci kendi menfaatlerince etkilemelerine olanak veren ortak kimlikler geliştirmişlerdir.⁵¹ Bunlar arasında ulema ve Yeniçeriler, kurumsal güçlerine dayanarak kendi içlerinde ahenkli hareket etme ve siyasi etkide bulunma yetisini elde etmişlerdir. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda bu iki kurum hatırı sayılır bir özerklik kazanmış, kendi statülerini ve haklarını kanun ve örf yoluyla tanımlamayı başarmışlardır. Bu süreçte ulema ve Yeniçeriler devlet içinde kendilerine özgü menfaatleri olan siyasi gruplar olarak belirmiş ve hükümdarın devlet üzerindeki kontrolünü sınırlama kabiliyetine kavuşmuşlardır. Birçok durumda keyfi hareket etmiş ya da padişahın gücünün keyfileşmesi yönünde çalışmış olmalarına rağmen, ulema ve Yeniçerilerin yönetim sürecine katılması Osmanlı siyasasında sınırlandırıcı bir mekanizma işlevi görmüştür.

Anayasal açıdan bakıldığında ulemanın medrese ve kadılık gibi yollarla kurumsal olarak devletle entegrasyonunun en somut sonucu onların idareye katılması, karar verme sürecine ve yönetim aygıtına dahil olmalarıdır. Mesela, kadılar mahkemelerde hüküm vermelerine ilaveten birçok idari görevler de üstlenmişlerdir. Dîvân-ı Hümâyûn'un daimi üyelerinden ikisi, şeyhülislamdan sonraki en yüksek ilmiye rütbelerini haiz olan Rumeli ve Anadolu kazaskerleridir. Bunların dîvân toplantılarına katılması, şeriat görüşünün imparatorluğun en yüksek mahkemesinde ve karar verme merciinde temsili demektir. Bu yolla önemli siyasi ve hukuki kararların şeriate olduğu kadar ulemanın menfaatlerine de uygun olması temin edilmiş oluyordu.

Geleneksel olarak dokunulmazlık ve dini temsil etme gibi manevi saygınlıkları bulunan Osmanlı uleması on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda yönetici sınıf içinde daha özerk ve siyasi olarak da daha etkin bir güç haline gelmiştir.⁵² Bu devirde ilmiye mensuplarının sayısı olağanüstü artmış ve yüksek ilmiye makamlarının ek-

51 Bütün bu idari kurumlar işlevsel olarak farklılaşan çeşitli alt birimlere ayrılmıştır.

52 Madeline C. Zilfi, *The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Post-classical Age (1600-1800)*, Bibliotecha Islamica, Minneapolis 1988, s. 46.

seriyeti sınırlı sayıdaki büyük ailelerin tekelinde kalmıştır.⁵³ Kota sistemi sayesinde ulema çocuklarına kariyer yollarında resmi öncelik verilmiş, ulemaya sağlanan imtiyazlar giderek artmış ve nihayet –özellikle III. Ahmed tarafından yazdırılan- fermanlarla devlet tarafından da tanınmıştır.⁵⁴ Genişleyen imtiyazlar sayesinde ulemanın işgal ettikleri mevkileriyle sosyal statüleri örtüşmüş, ilgili makamlardan uzaklaştırılmış olsalar bile bu mevkilerini ve buna tekabül eden gelirlerini resmîyette korumuşlardır.⁵⁵ On sekizinci yüzyıla gelirken ulema zümresi artık mensuplarını kendi içerisinde almaya başlamış, hariçten kimselerin zümreye girişini kısıtlayabilmiştir.⁵⁶

Devletin çeşitli kurumlarında görevlendirilmelerine rağmen, Osmanlı siyaset düşüncesinde sıkça vurgulandığı gibi, ulemeden esas olarak beklenen hükümet ve hükümdar dahil olmak üzere topluma iyiliği emredip kötülükten nehyetmesidir.⁵⁷ Bu da Osmanlı fıkıh kaynaklarının ekseriyetinde sembolik ifadesiyle ulemanın söz, hükümdarın el ve halkın da kalb yoluyla yapması beklenen *emr-i bi'l-maruf ve nehy-i an'il münker* görevidir.⁵⁸ Bu minvalde Hezarfen padişaha şeyhülislamdan memleketteki haksızlıklar hakkında kendisini bilgilendirmesini ve uyarmasını istemesini öğütlemiştir.⁵⁹ Bu şekilde şer'ileştirilen iş bölümünden güç alan ulemanın önde gelenleri birçok durumda sultanın karşısında durmuş ve şeriata ya da kamu çıkarına aykırı buldukları kararlara itiraz etmişlerdir.⁶⁰ İki kazaskerin Dîvân-ı Hümâyûn'a dahil edilmesi ve şeyhülislamın giderek daha sık karar verici meclislere ka-

53 Zilfi, *The Politics of Piety*, s. 47.

54 Zilfi, *The Politics of Piety*, s. 54-60.

55 Zilfi, *The Politics of Piety*, s. 69.

56 Zilfi, *The Politics of Piety*, s. 73.

57 Mesela, bkz. *Hırzû'l-Mülûk*, s. 192-4.

58 Michael Cook, *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought* (Cambridge University Press, Cambridge 2000, s. 307-334.

59 Hezarfen, *Telhîs*, s. 201; Koçi Bey'in benzer bir tavsiyesi için, bkz. M. Çağatay Uluçay, "Koçi Bey'in Sultan İbrahim'e Takdim Ettiği Risale ve Arzları," *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, Maarif Basımevi, İstanbul 1950-1955, s. 177-199.

60 Birçok Osmanlı kroniği ve siyasetnamesi I. Selim'in sert ve gayrimeşru kararlarına karşı Şeyhülislam Ali Cemâli Efendi'nin çeşitli defalar yönelttiği haklı itirazlarla padişahı kararlarından döndürmesi örnek tavır olarak zikredilir. Bkz. Yusuf Küçükdağ, *II Bâyezid, Yavuz ve Kanûnî Devirlerinde Cemâli Ailesi*, Aksarayî Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, s. 51-73.

tılması sayesinde, ahlaki bir sorumluluk ittihaz edilen iyiliği emretme ve kötülükten men etme görevi Osmanlı siyasasında kurumsal yönetimin parçası haline gelmiş ve böylece anayasal bir işlev görmeye başlamıştır.

Buna rağmen, padişahı haksız ya da dine aykırı hareket etmekten men etme görevini yeterince yapmadıklarından dolayı ulemayı eleştirmek Osmanlı ahlak ve tarih yazıcılığının sürekli konularından biri olagelmıştır.⁶¹ Bu durum ulemanın toplum içinde bağımsız bir güç olarak siyasi otoriteye rehberlik etmesi yönünde duyulan beklentinin büyüklüğünden kaynaklanmıştır. Kendilerinden herşeyden önce devlet zulmünü önlemesi beklendiğinden, ulema siyasi erkin karşısında ve üstünde sadece dinin değil, aynı zamanda toplumun, yönetilenlerin ve ezilenlerin de temsilcisi olarak görülmüştür. Bu yolda davranmış olsunlar veya olmasınlar, ulema temel siyaset eserlerinde kamu vicdanı ve yönetime karşı en meşru sınırlayıcı kurum olarak görülmüştür. Kendilerini Peygamber'in varisleri ve dinin sözcüsü olarak gören Osmanlı uleması sahip oldukları manevi saygınlığın avantajını kullanarak isteyecek ya da istemeyerek anayasal bir işlev görmüştür. Hüküm ve fetva verme güçleriyle devlette keyfiliği sınırlamışlar ve bazı idari yetkileri ele geçirerek bir şahıs ya da kurumun elinde aşırı güç birikmesini engellemişlerdir. Bunun yanında, Osmanlı uleması yönetime sadece dini sınırlar konusunda karşı durabilecekken devletle entegrasyonu sayesinde siyasi sürece müdahalesini geleneksel yetki alanının çok ötesine taşımıştır.

Ulemeden farklı olarak, başlangıcından beri Yeniçerilerin sultanın asker kulları olmak dışında farklı bir kimlikleri yoktu ve varlık sebeplerini tamamen padişaha borçluydular. On dördüncü yüzyılda vali ve beylerin merkezkaç güçlerini dengelemek için kurulan bu ordu, hiçbir zaman başta amaçlandığı gibi sürekli ve yalnızca padişah gücünün parçası olmamıştır.⁶² Yeniçeriler belli padişahlar için tehdit olurken çoğu zaman Osmanlı hanedanına sadık kalmışlar ve yönetimin gücünü kısıtlayan bir yapı olarak faaliyet

61 Mesela bkz., Taşköprülüzâde Ahmed b. Mustafa, *Miftah as-Sa'adah wa Misbah as-Siyadah fi Mawdu'at al-Ulum* I-III, Kamil Kamil Bakry ve Abdel-Wehhab Abu'l-Nur (haz.), Dar el Kotob el-Hadissa, Kahire 1968, III, 239-245; Lütfi Paşa, *Tevârih-i Âl-i Osman*, Âlî (haz.) Matbaai Amire, İstanbul 1341, s. 45.

62 Kafadar, *Yeniçeri-Esnaf Relations*, s. 68.

göstermişlerdir.⁶³ Padişahın kulları olarak anılmalarına rağmen, sadakatleri ancak talepleri karşılandığında temin edilebilmiştir.

Fikirleri klasik ve modern meşrutiyetçilik arasında entellektüel bir köprü vazifesi gören Namık Kemal (ö. 1888) Yeniçerilerin devletteki sınırlayıcı işlevlerini kayda geçiren ilk gözlemcilerden biridir: “İnsanlarımızın kafalarındaki söylemelerini imkansız kılan, Vaka-i Hayriye'den⁶⁴ beri Haliç'te çürüyen binlerce yeniçeri bedeninin görüntüsüdür. Çünkü Yeniçeriler memur zulmüne karşı mukabil bir kuvvet mesabesindeydi.”⁶⁵ Yeniçerilerin, Namık Kemal'in de atıfta bulunduğu dengeleyici kuvveti onların topluca hareket etme kabiliyetinden kaynaklanmıştır. On altıncı yüzyıl sonlarında yaşanan bir isyanda, tecrübeli vezir-i azam padişaha onların pazarlık gücünü kabullenmesini tavsiye etmiştir: “Padişahım kul taifesi cemiyet ettiğinde istediklerini alırlar, hemen yağma olmadan ver.”⁶⁶ Çok sayıda ayaklanmada kollektif davranmaları, Yeniçeriler'in ortak kimliklerinin bilincinde olduklarını ve daha çok kanun olarak niteledikleri kurumsal adetlerini iyi bildiklerini ispat ediyor. Yeniçeriler arasında ortak kimlik ve dayanışma hissi o kadar belirgindir ki, ayrı özelliklere sahip ve çoğu zaman birbirine rakip bölükler halinde olmalarına rağmen nadiren birbirleriyle çatışmışlar ve padişah otoritesini temsil eden kendi komutanlarına karşı bile genellikle kollektif hareket etmişlerdir.

On dokuzuncu yüzyıl başlarında cereyan eden olaylar Yeniçerilere geleneksel yöntemlerle yapabileceklerinin azamisini yapma fırsatını vermiştir. 1807'de III. Selim'in kendi yerlerini alacak yeni bir ordu teşkil edeceği korkusuna kapılan Yeniçeriler isyan ederek şeyhülislamdan bir fetva aldıktan sonra padişahı tahttan indirmişlerdir. Ardından yeni padişah IV. Mustafa (ö. 1808), Yeniçeriler ve ulema arasında, isyanın meşru olduğuna ve asilerin eylemlerinden dolayı idam edilmeyeceğine dair Hücet-i Şer'iyye adıyla anılan bir sözleşme imzalanmıştır.⁶⁷ Evvelki birçok hal vakasında, asiler tahta yeni çıkan padişahı hayatları için benzer şekilde te-

63 Kafadar, *Yeniçeri-Esnaf Relations*, s. 70.

64 Yeniçeriliğin II. Mahmud tarafından 1826'da ilgası.

65 Mardin, “Freedom in an Ottoman Perspective”.

66 Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebî, *Solakzâde Tarihi*, Vahid Çubuk (haz.) Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1989, s. 479.

67 *Hücet-i Şer'iyye* için bkz. Kemal Beydilli (haz.), “Kabakçı İsyanı Akabinde Hazırlanan Hücet-i Şer'iyye,” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 4, İstanbul (2001), s. 33-48.

minatlar elde etmiş, ama bunlar genellikle sözde kalmıştır.⁶⁸ Fakat bu imzalı Hücçet, Kafadar'ın da belirttiği gibi, "Osmanlı devletinde hükümdar ile kullar arasındaki ilk resmi sözleşmedir."⁶⁹ Mardin'in Yeniçeriler'le hükümdar arasında var olduğuna inandığı zımnî toplumsal sözleşme bu anlaşmayla aşikar kılınmıştır.⁷⁰

Hücçet, 1876 Kanun-ı Esasisi'nin kabulüne kadar varan on dokuzuncu yüzyıl anayasal belgeler serisinin birincisidir. Hücçet, ilk olarak, padişah ile Yeniçerilerin Osmanlı siyasetinde iki ayrı ve meşru siyasi taraf olduğunu tanımıştır. İkincisi, şeriate ve kanuna uygun olarak, ulema ve ricâlin desteğiyle hal'in gerçekleştiğini belirterek, padişahın yönetici kurumların temsilcileri tarafından tahttan indirilmesini meşrulaştırmıştır. Son olarak, ulema ve ricâlin devletteki görev ve sorumlulukları tarif edilmiştir: Buna göre ulema iyiliği emr ve kötülüğü nehy etmek, rical ise yönetimde hukuku –şeriat ve kanun- ikame etmekle sorumludur.

Bu antlaşmanın mukaddimesinde Yeniçerilerin idareye iştirak ve kendilerine uymayan politikalara muhalefet etmek şeklindeki hakları vurgulanmıştır.⁷¹ Yeniçeriler bu haklarını, kendi seçtikleri IV. Mustafa'nın taşra ayanı öncülüğündeki yeniçeri karşıtı bir koalisyon tarafından tahttan indirilmesi ve halefi II. Mahmud (ö. 1839) tarafından idam edilmesi üzerine daha da açık bir dille ilan etmişlerdir. Sultanı protesto eden Yeniçeriler, "Padişah bir insan değil midir?" diye sormuşlar ve "Kim olursa padişah olur. Yeter ki bizim ocağımız devam etsün" demişlerdir.⁷² Hanedanın tek erkek üyesi olarak kalan mevcut hükümdarı tehdit eden bu cüretkar açıklama, herhangi bir padişahın hükümranlığından ziyade ocağın kurumsal devamlılığının öncelik taşıdığını vurgulamıştır. Ocaklarını kurumsal olarak devletin ayrılmaz parçası olarak gören Yeniçeriler böylece padişahı ancak belli sınırlar dahilinde hükmedeceği kabul edilen yönetici olarak gördüklerini ilan etmişlerdir

68 Mesela 1730 Patrona İsyânında, Patrona Halil tahta yeni çıkan I. Mahmud'a asilerin idam edilmeyeceği sözüne karşılık ve kendilerine karşı gerçekleşebilecek bir saldırı için ihtiyati bir silah gücü bulundurma şartıyla isyanı bitirmeyi teklif etmiştir. Padişah bu öneriyi kabul etmiş ve şeyhülislamla İstanbul kadısının şahitliğiyle teminat verilmiştir. Bkz. Münir Aktepe, *Patrona İsyanı*, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1958, s. 163.

69 Kafadar, *Yeniçeri-Esnaf Relations*, s. 115.

70 Mardin, "Freedom in an Ottoman Perspective".

71 *Hücçet-i Şer'iyye*, s. 42-43.

72 Karal, *Osmanlı Tarihi*, V-IX, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, V, 96.

Devlet ve Toplum Arasındaki Ara Kurumlar

Yeniçeri Ocağı gibi kurumlar merkezi idare içinde siyasi güç elde ederken, eyaletlerde de ayanlar siyasi güç kazanan yeni bir toplumsal kategori olarak yükselmişlerdir. Başlangıçta devlet, on yedinci yüzyıldan sonra ayanların tedricen yükselişini taşra valilerinin giderek artan bağımsızlıklarını dengeleyen bir güç olarak görerek hoş karşılamıştır.⁷³ Ayanlık genel anlamıyla devletle yerel ahali arasında aracı olarak hareket eden mahalli eşraf anlamına gelir. Ayanlar şehir ve bölge ekonomilerinin önemli aktörleri olmakla bölgeleriyle ilgili kararlarda devleti etkilemişlerdir. Vergi toplamak gibi devletin verdiği resmi görevlerine ilaveten, kamu binalarını ayakta tutmak gibi önemli sivil hizmetler de ifa etmişlerdir.⁷⁴ Neticede ayanlar bazı hayati toplumsal hizmetleri yerine getirerek kendilerini devletle tebaa arasında aracı sayarken, bu aracılık devlet ve tebaa için de vazgeçilmez hale gelmiştir.

Ayanların siyasi güce erişmesi toplumdaki siyasi hareketliliği ve siyasi yetkilerin toplumun alt tabakalarına yayılmasını kolaylaştırmıştır. İlk olarak, yerel nüfuzlarına dayanarak birçok ayan kendisini devlet görevlisine dönüştürerek resmi makamlar elde etmiştir. Böylece ayan olmaktan çıkıp resmi görevli olmakla sıradan tebaanın devlet kariyerinde ilerlemesinin yolunu açmıştır.⁷⁵ İkincisi, ayanlar bir zamanlar sadece merkezden gönderilen devlet memurlarının yerine getirdiği çeşitli devlet görevlerini tedricen üstlenmeye başlamışlardır. Üçüncüsü, şehir merkezlerindeki ayan meclisleri kurumsallaşmış ve on yedinci yüzyıl sonlarından başlayarak bu meclisler yerel topluluğu temsil etmek üzere birer ayan başı seçmeye başlamışlardır.⁷⁶ Osmanlı Devleti'nin uzlaşma politikasını yansıtan ayan meclisi, taşra merkezlerinde valinin divânıyla kaynaşarak mahalli meseleler için bir karar verme mercii olmuştur. Böyle gelişmelerle devletin eyaletlerdeki yapısına, giderek artan bir şekilde, merkezden dikte edilen politikalar yerine yerel ahali arasında değişen toplumsal şekillenmeler biçim vermiştir.

73 İnalçık, "Centralization and Decentralization in Ottoman Administration", *Studies in Eighteenth Century Islamic Society*, Thomas Naff and Roger Owen (ed.), Southern Illinois University Press, Carbondale 1977, s. 27-53.

74 İnalçık, "Centralization and Decentralization".

75 İnalçık, "Centralization and Decentralization".

76 İnalçık, "Centralization and Decentralization".

Ayanların yükselişini devlet kontrolü altında tutmak üzere yapılan çeşitli reformlar işe yaramamış ve on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında, ayanlar arasından imparatorluk sathında geniş alanları nüfuzları altına alan güçlü yerel hanedanlar ortaya çıkmıştır. Mesela, Anadolu’da kendi makamlarının tevarüsünü kurumsallaştırarak ilgili bölgelerindeki geleneksel seçim uygulamasını terk etmişlerdir. Küçük ayanlar ve hükümet görevlileri bu ayan hanedanlıklarının yükselişlerine karşı duramamışlardır.⁷⁷ Böylece eyaletlerde merkezi idarenin kontrolü dışında siyasi ve askeri bir iktidar elde etmişler ve bölgelerinde kendi kendilerini atayan yöneticiler olmuşlardır. Bu süreçte dış tehditler ve eyaletlerdeki merkezi sistemin çöküşünün devleti yerel hanedanlarla işbirliğine muhtaç hale getirmesi ayanların merkezi idare üzerindeki etkisini arttırmıştır.

İşte Osmanlı meşrutiyetçiliğinin en önemli metinlerinden biri ayanların merkez politikaları üzerinde artan nüfuzları sonucu ortaya çıkmıştır: 1808’de, kendisi de bir ayan olan Alemdar Mustafa Paşa (ö. 1808) III. Selim’in Yeniçeriler tarafından tahttan indirilmesine tepki olarak idareyi ele geçirmiş, IV. Mustafa’yı hal etmiş ve II. Mahmud’un tahta çıkmasına giden yolu açmıştır. Bu hizmeti karşılığında vezir-i azam olan Alemdar, hemen büyük ayanları bir meşveret-i âmme için payitahta davet etmiştir. Böylece darbeyi taşra ileri gelenleriyle desteklemek ve onların statü ve ayrıcalıklarını tanıyarak, bağımsız ayanları hükümet kontrolü altına alıp eyaletlerde devlet otoritesini yeniden sağlamak istemiştir. Toplantı, hükümdarlık, vezaret, kanun, askeriye, eşraf ve maliye gibi konuları ele alan yedi maddeden mürekkep Sened-i İttifak’ın⁷⁸ imzalanmasıyla sonuçlanmıştır.

Katılan ayan sayısının azlığına rağmen, Sened daha çok padişah, ayan, yeniçeri ve ulema arasında akdedilen geniş anlamda bir sözleşmeydi. Berkes’in ifadesiyle, “memleketteki sınıfların bütün karşılıklı sorumluluk ve taleplerini açık bir dille saptama teşebbüsüydü.”⁷⁹ İlgili grupların verdikleri tavizlerle, sözleşme rakip siyasi gruplar arasında ince bir denge kurmuş ve onlara birbirlerini denetleme hakkı tanımıştır. Sonuç olarak, sözleşme ayanların devletle entegrasyonunu tanımış, eski devlet yapısının meşruiyetini ye-

77 İnalçık, “Centralization and Decentralization”.

78 Anlaşmanın tam bir metni için, bkz. Ali Akyıldız, “Sened-i İttifak’ın İlk Tam Metni,” *İslam Araştırmaları Dergisi* 2 (1998), s. 209-222.

79 Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Routledge, New York 1998, s. 91.

niden teyit etmiş, yönetimin işlevlerini düzenleyen kanunun otoritesini tanımıştır. Sözleşme, ayanların statü ve ayrıcalıklarını ve bunların kendi soylarına geçme hakkını da tasdik etmiştir. Büyük ayanların bölgelerindeki küçük ayanlar üzerindeki otoriteleri tanımış ve kendilerine vergi toplama hakkı verilmiştir. Sözleşmenin ihlali halinde, kendi askeri güçlerini devletten müsaade almadan Yeniçeriler'e karşı kullanma imtiyazı verilmiştir. Aynı şekilde, vezir-i azam ya da hükümet sözleşmeyi ihlal ettiğinde veya kanuna aykırı hareket ettiğinde, ayanlara direnme hakkı tanınmıştır.

Bu sözleşmeyle, Ullmann'ın terimleriyle ifade edilirse,⁸⁰ padişahın ve hükümetin azalan otoritesi ayanın ve taşra idaresinin artan otoritesi ile dengelenmiştir. Kendisini önceleyen Hüccet gibi, Sened de alttan gelen siyasi talepleri devlet üzerinde anayasal sınırlamaya dönüştürmüştür. Eğer Hüccet hükümdar ve yönetim kurumları arasındaki ilk sözleşmeysen, Sened de tebaanın siyasi sürece dahil olmasını bir adım daha öteye taşıyan, hükümdar ile tebaanın temsilcileri olan taşra eşrafi arasında ilk sözleşmedir.

Yönetilenlerin Temsili

Merkezi idare ile büyük ayanlar arasındaki rekabetten farklı olarak, devletle küçük ayanlar arasında mevcut temsil mekanizmalarına dayanan bir ilişki vardı. İster ahali tarafından seçilmiş isterse hükümet tarafından atanmış olsun, Osmanlı devlet geleneğinde ayanlar yerel halkın doğal temsilcileri olarak görülmüşlerdir. Kasabalarda on yedinci yüzyıldan sonra, hem ayan meclisi üyeleri hem de ayan başı ayan meclislerinde alınan kararlarla seçilmiştir. Meclis kararlarının sadece önde gelen ayanların görüşünü değil, kasaba ahalesinin tercihini de temsil ettiği kabul edilmiştir. On sekizinci yüzyıl sonlarında devletin seçimlerle ilgili talimatları, ayanların dışarıdan müdahale olmaksızın mahalli nüfusun temsilcileri olarak seçilmesi kuralını vurgulamıştır.⁸¹ Seçilen ayan başı, seçim heyetinden imzalı bir belge aldıktan sonra devlet tarafından tasdik edilmiştir.⁸²

Baş ayanlığı zor kullanarak alan mütegalibinin çoğalmasına rağmen, merkezi yönetimin tercihi kasaba ve şehirlerdeki seçim

80 Walter Ullmann, *A History of Political Thought: The Middle Ages*, Penguin Books, Baltimore 1965, s. 12-13.

81 İnalçık, "Centralization and Decentralization".

82 İnalçık, "Centralization and Decentralization".

sistemi olmuştur. Yönetimin nezdinde ayanların temsilî statüsü ve yerel nüfusla iyi ilişkileri yönetim kolaylığı açısından gerekli görülmüştür. 1786'da devletin ayanlığı kısa bir müdde kaldırmasının sebeplerinden biri ayanların üstünlük için girdiği çetin rekabet ve ayan başı makamının seçimsiz elde edilmesi amacına yönelik suistimallerin yaygınlaşmasıydı. Çözüm olarak merkezi yönetim bu kurumun bütün işlevlerini şehir nüfusunun seçilmiş temsilcisi olarak şehir kethüdasına devretmiştir. Bu reform yoluyla, İnalçık belirttiğine göre, "hükümet, devletle halk arasındaki ilişkilerin idaresinde ahalinin rızasını alma anlayışını yeniden ikame etmiştir."⁸³

Ayanlık gibi şehir kethüdalığı da geleneksel temsil araçlarından neşet etmiştir. Osmanlı geleneğinde kethüda terimi bir şahsın, bir cemaatin ya da kurumun devlet veya başkalarıyla ilişkilerinde vekil olarak tayin ettikleri kişiler için kullanılırdı. Osmanlı Devleti de idari maslahata uygun olarak, ister devletin ataması isterse temsil edilenlerin tayiniyle olsun, kethüdalık uygulamasını tasvip ve teşvik etmiştir. Bu uygulama tebaaya merkezi yönetimle kendi adına görüşülmesi, mahalli işlerin görülmesi ve belirli hizmetlerin yerine getirilmesi gibi kendilerini ilgilendiren meselelerde kendi insiyatifleriyle kendi temsilcilerini seçme ve yetkilendirme imkanı vermiştir. Yönetici kurumlar arasında uygulanmasının yanı sıra, mahalleler, köyler, loncalar, aşiretler ve gayrimüslim cemaatler devletle olan işlerinde gerektiğinde kethüda tayin etme yoluna seçmişlerdir.⁸⁴

Şehir idaresinde ve lonca düzeninde kurumsallaşan kethüdalık uygulaması, devlet müdahalesinden görece bağımsız bir sivil önderlik şeklinde tezahür etmiştir. Şehir kethüdası, yerel nüfus adına belediye hizmetleri gibi belli kamusal görevleri yerine getirmek için şehrin özellikle zengin eşrafi arasından seçilmişlerdir.⁸⁵ Kethüdalar resmi fiyatların tayini gibi ekonomik konularda belirleyici olmuşlardır. Ayrıca vergilendirme ve tayinlerde şahitlik yapmak gibi resmi görevler için düzenli bir şekilde kadı mahkemesinde bulunmuşlar, mahkeme tarafından el konulan eşyaların

83 İnalçık, "Centralization and Decentralization".

84 Mesela Osmanlı köylerinde sipâhi padişahın otoritesini ve devletin çıkarlarını temsil ederken, kethüda köylü nüfusunu ve çıkarlarını temsil eder. Bkz. İnalçık, *An Economic and Social History of the Ottoman Empire I-II*, Halil İnalçık ve Donald Quatert (ed.), Cambridge University Press, Cambridge 1997, I, 175.

85 İnalçık, "Centralization and Decentralization".

emanet edildiği yed-i emin olmuşlardır.⁸⁶ Bu fonksiyonları itibarıyla kethüdanın şehirdeki sivil gruplar, özellikle lonca mensupları, tüccarlar ve eşraf üzerinde düzenleyici ve dengeleyici bir etkisi olmuştur.

Loncalarda kethüdalar ya devlet tarafından atanmış ya da lonca mensupları tarafından seçilmiştir. Bir kethüdanın seçimi, eğer adayın oybirliğiyle seçilmesi gerekiyorsa, genelde loncanın kitledemlileri arasındaki istişareyle gerçekleşmiştir. Lonca mensupları ile kethüda arasında, belirli görevlerin ifasına yönelik sözleşmeye dayalı bir ilişki vardı. Loncalarla devlet arasındaki ilişkilere aracılık etmeye ilave olarak lonca içinde önemli idari görevleri ve hatırı sayılır yönetim güçleri bulunurdu. Atanmış ya da seçilmiş olsun, beklentileri karşılamayan kethüdalar lonca mensupları tarafından görevden uzaklaştırılabilirdi.⁸⁷ Bu gibi devlet ile toplum arasındaki temsili arabuluculuk uygulamaları devletin sivil insiyatifler üzerindeki kontrolünü sınırlayacak tarzda siyasi makam ve yetkilerin tevdi edilmesinde yönetilenlerin iradesinin de hesaba katılmasını gerektirmiştir.

İstişareden Kamuoyu Arayışına

Osmanlı idaresindeki temsil ve sınırlama işlevi gören uygulamaların tamamlayıcı bir parçası karar verme sürecindeki meşveret usulü ve istişari organların devletin çeşitli düzeylerinde ve sivil organizasyonlarda kurumlaşmış olmasıdır. Temyiz mahkemesi olarak iş görmelerinin yanı sıra karar verme müzakereleri için de düzenli olarak toplanan merkezde Dîvân-ı Hümayûn ve eyaletlerde de benzeri divanları göstermek mümkündür. İlaveten, zaruret halinde padişahın ya da diğer üst düzey yöneticilerin emriyle geçici ayak dîvânları oluşturma yoluna gidilmiştir. Bu dîvânlar, genel pratikte olağanüstü durumlarda başvuru meşvereti meclis şeklinde düzenli kurumlara dönüştürmüştür.

Uygulayanlar tarafından ister dini bir yükümlülük isterse pratik bir gereklilik olarak görülmüş olsun, Osmanlı siyaset eserlerinin hemen tümü meşvereti hükümdarlığın en olmaz olmaz gerekleri arasında görmüşlerdir. Tarih okuyan siyaset müelliflerinin bu

⁸⁶ İnalçık, "Centralization and Decentralization".

⁸⁷ Eunjeong Yi, *The Istanbul Guilds in the Seventeenth Century: Leverage in Changing Times* (Basılmamış Doktora Tezi, Harvard University, 2000), s. 157, 169.

uygulamanın değerini ispat etmek için sürekli anlattıkları örneklerden biri Osmanlı Devleti'nin bir meşveret toplantısı sonucunda kurulduğu efsanesidir.⁸⁸ On yedinci yüzyıl arifesinde müşâvereyi düzenli bir idare için gerekli gören Hasan Kâfi bunun terk edilmesini bozulmanın üç sebebi arasında saymıştır:⁸⁹ “İmdi pâdişâh olana ve vezîrlere lâyük olan budur ki, hiç biri kendü re'yine müstakil olmaya, belki her emr-i mu_azzamda ulemâdan ve ukalâdan ve ehl-i tecrübeden ve erkân-ı devletden nice kimse ile meşveret eyleye, hatâ vâki' olmakdan sakınub müşâvere eyleyeler.”⁹⁰ Aynı kaygıyı taşıyan tarih ve nasihatname yazarları meşvereti terketmenin yıkıcı etkilerini tasvir ederek müşavere edilmeden alınacak her büyük kararın yanlış olmaya mahkum olduğu konusunda uyarılmışlardır.⁹¹ Tek taraflı karar vermeyi mahkum eden bu yoğun meşveret talebine karşın Osmanlı padişahları formaliteden de olsa meşvereti uygulamışlar, veya en azından istişare eden sultan görüntüsü vermek istemişlerdir.

Klasik düzendeki meşveret uygulaması kurumsallaşmış haliyle bile hükümdarın kararı üzerinde bağlayıcı ve sınırlandırıcı bir güce erişemese de yöneticilerin karar verme sürecini etkilemek için kullanılacak en etkin ve meşru yöntemlerden biriydi. Karar verme sürecine dahil olabilmenin az sayıdaki kanallarından biri olarak meşveret bütün toplumsal gruplar arasında geniş bir kabul görmüştür. Alimler, bürokratlar, sufiler ve diğer önde gelen şahsiyetler, yönetimde söz sahibi olmak için padişahın kendileriyle müşavere etmesinin faydalarını vurgulamışlardır. Nasihatnamelerdeki genel görüşe göre zengin-fakir, Müslüman-gayrimüslim bütün reaya meşveret için elverişlidir ve müşavirin en çok vurgulanan niteliği istişare edilecek konuda ehil olmasıdır.⁹²

Hukuki açıdan bakıldığında, meşveretin amacı nihai kararın kanunla uyum içinde olmasını temin etmektir. Bu sebepten, hükümdara karar vermeden önce ulema ve devlet ricaliyle istişare etmesi ısrarla tavsiye edilmiştir. Uygulama açısından bakıldığında ise meşveret doğru ya da emin karara ulaşmanın en garantili yolu olarak görülmüştür. Bu konuda yazan müellifler, ahlaki ya da dini

88 Mesela, bkz. Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 21.

89 Hasan Kâfi, *Usûlü'l-hikem*, s. 249-250.

90 Hasan Kâfi, *Usûlü'l-hikem*, s. 263.

91 Birçok Osmanlı kroniği I. Bayezid'in Timur önündeki yenilgisini meşvereti ihmal etmesine ve kendi görüşüne göre hareket etmesine bağlar. Mesela bkz. Lütfi Paşa, *Tevârih*, s. 54.

92 Mesela bkz. Celalzâde, 246a-250a.

kaygılardan ziyade müşavirin ilgili konudaki ehliyetine vurgu yapmışlar ve müşavirleri gönül almaya çalışmak yerine, gerçek fikirlerini söylemeye teşvik etmişlerdir. Devlet adamları arasında üstlerinin fikirlerine aykırı görüşler beyan etmekten çekinenleri Ahmed Ali Paşa (ö. 1785) “meşveret padişahın reyine uygun olsun diye yapılmaz”⁹³ diyerek uyarmıştır.

On altıncı yüzyıl boyunca, meşveret teoride ve pratikte sürekli vurgulanmasına rağmen görüş alma düzeyinde kalmış ve mutad devlet görevlilerinin katıldığı meclisler ve divanlarla sınırlı kalmıştır. On yedinci yüzyıldan itibaren, siyasi gücün yönetici kurum ve kişiler arasında dağılması önemli siyasi kararların alınabilmesi için geniş çaplı meşveret meclislerinin kurulmasını zorunlu hale getirmiştir. Ulema, Yeniçeriler, saray erkanı, loncalar ve taşra eşrafının eskiye nazaran daha özerk hale gelmesi ve tahta geçebilecek şehzadelerin hayatta tutulması vezir-i azamları ve padişahları karar verme sürecinde güçlü siyasi grupların desteğini almaya zorlamıştır. Bu dönemde eskiden sadece gerektiğinde müşavere için Divan-ı Hümayun'a katılan şeyhülislam, yeniçeri ağası ve diğer bazı düşük rütbeli devlet görevlileri giderek meclis-i meşveretin düzenli katılımcıları olmuşlardır. Böylece, şura/divan merkezli meşveret uygulaması giderek meclis merkezli, öncekine göre daha sık toplanan, daha kapsayıcı ve kararları daha bağlayıcı hale gelmiştir.⁹⁴

On sekizinci yüzyıl sonlarında, III. Selim'in hükümdarlığına gelindiğinde, önceleri sadece gerektiğinde toplanmakta olan geniş tabanlı meşveret meclisleri düzenli karar verme organına dönüşmeye başlamıştır. Bu dönemde padişah ve devlet ricali küçük devlet meseleleri hakkında bile kendi başlarına karar vermekten çekinmeye başlamışlardır. Meşveret meclisleri danışma toplantılarından ziyade ittifak-ı ârâ olarak tanımlanan genel görüşe ulaşmak üzere en önemli karar verici devlet organına dönüşmüştür.⁹⁵ Bu toplantılarda giderek daha çok müzakere edilen konulardan biri halkın genel görüşü olmuştur. III. Selim meşveretle ilgili birçok irade ve buyrultuya “bu işlere halk da ne der?” diye soran bir madde ekleyerek istişare toplantılarından çıkan kararların kamunun

93 Elhac Ahmed Ali Paşa, *Traite de Politique Ottoman*, ed. ve Fransızca'ya çev. Bistra A. Cvetkova, Bibliothèque Nationale, Cyrille et Méthode, Sofia 1972, 39b.

94 Carter Findley, “Madjlis al-shūrā,” *EI2*.

95 Fermanın tam metni için bkz. Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, II, 113, 149; Ahmed Ali Paşa, 39a.

görüşüyle mutabık olmasını beklemiştir. Savaş ilanıyla ilgili müzakereler sırasında karar vermesi istenen padişah bu beklentisini vezir-i azama hitaben açık bir dille vurgulamıştır: “Bu hususta padişah ve vezir reyî olamaz. Bu madde-i cesime benim ve senin ve şeyhülislam ve sudur-i kiram ve rical-i devletin ve cümlenindir.”⁹⁶ Padişahın birçok ferman ve buyrultusu, önemli siyasi kararların sadece kendisine veya üst düzey devlet erkanına ait olmadığını, en azından yönetici elitin toplu bir çabası olması gerektiğini vurgulamıştır. Bu konuda değişik hükümet görevlileriyle yazışmaları, padişahın kamuoyunu salt siyasi destek ya da özgüven yoksunluğundan değil, özündeki değerinden dolayı önemseydiğini de gösterir.

Kuşatılmış Sultanlar Devri

Şu kadarı beklenmektedir ki dergahın bu kullarından ve hizmetkarlarla askerlerin tamamından kimseyi suçsuz ve günahsız yere sırf nefsinin ve gönlünün arzusu doğrultusunda azil ve siyaset buyurmasınlar. Fakat suç ve cinayetin zuhuru halinde şeriate ve kanuna uygun olan her ceza karşısında itaat boynumuzu eğmişizdir.⁹⁷

Bidlisi'nin naklettiği bu sözler, I. Selim'in 1512'de tahta çıktığında kul sadakatinin kaidelerini beyan ettiği konuşmasına karşın cevap verme ihtiyacını duyan yeniçeri eşrafına aittir. Yeniçeriler çiçeği burnunda padişaha, sadakatlerinin keyfi uygulamalara değil, kanuna bağlı kararlara olacağını bildirmişlerdir. Selim'in kardeşleri halen hayatta olduklarından böyle pervasız konuşma cesareti gösteren Yeniçeriler diledikleri şehzadeyi tahta geçirmek gibi önceki yarım asırda olmayan önemli bir güce maliktirler. I. Selim'in kendi iktidarı üzerindeki bu tehditin ciddiyetini anlaması uzun sürmemiştir. Başka bir olayda, huzursuzluk çıkardıkları için padişahın kendilerini azarlamasına bozulan bir yeniçeri grubu padişaha bunu açıkça söylemişlerdir: “Biz böyle azarlanmaya katlanamayız, çünkü şu anda sultanlık tahtına oturabilecek, yönetim ve koruyup gözetme konusunda bir dakika bile geri durmayacak on bir mülk varisi bulunmaktadır.”⁹⁸ Tehlikenin boyutunu anlayan ve yarım asır süren kardeş katli adetinin nasıl işlediğini bilen padişah en kökten çözümü bütün taht adaylarının başlarını kestirmek-

96 Karal, *Selim III'ün Hatt-ı Hümayunları*, II, 149.

97 İdris-i Bidlisi, *Selim Şah-nâme*, Hicabi Kırlangıç (haz.), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s. 99–100.

98 İdris-i Bidlisi, *Selim Şah-nâme*, s. 112.

te bulmuştur. Sonraki yüzyıl boyunca süregiden kardeş katli uygulaması Yeniçerileri ve muhalefeti şehzadeleri kullanarak mevcut padişahın gücünü şantaj yoluyla da olsa sınırlama imkanından mahrum bırakmıştır. Üç asır sonra, 1808'de, yani kardeş katlinin terk edilip ekberiyet usulünün iyi kötü iki yüzyıldır takip edildiği bir dönemde, III. Selim atasının tereddüt etmeden yaptığını tekrarlayacak ne güce ne de iradeye sahipti. III. Selim yerine IV. Mustafa'yı tahta geçirmeyi başaran Yeniçeriler dikkatlice yazıldığı görülen Hüccet-i Şer'iyye ile bunu kendi meşru hakları olarak ilan etmişlerdir:

... devlet-i aliyyenin ez-kadîm gayretkeşleri olan ocağ-ı âmire ağaları ve neferâtı mücerred ıslâh-ı âlem niyyet-i hâlisasıyla kıyâm ve bi'l-cümle ulemâ-yı a'lâm ve ricâl-i devlet-i aliyyeden sâ'ir erkân-ı sadâkat-irtisâm ittifâk ve iltiyâm ve mücib-i şer' ü kanûn üzre hüdâvendigâr-ı sâbık müşârûn-ileyh hazretlerinden kat'-ı rişte-i teba'iyet ve hâlâ erîke-pîra-yı taht-ı iclâl ve revnak-efzâ-yı şevket ü ikbâl olan şevketlü mehâbetlü kudretlü azametlü pâdişâhımız efendimiz sultân Mustafa hân ibnü's-sultân Abdülhamid hân hazretlerine... medd-i eyâdi-i bey'at olunup...⁹⁹

Bu iki olay bir on altıncı yüzyıl hükümdarıyla siyasi modernleşmenin hemen arifesinde tahtta olan sultan arasındaki farkı bariz olarak göstermektedir. Akıntıya direnç gösteren birkaç padişahın hükümdarlığı hariç tutulursa, on altıncı yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı sultanlarının tasarruf ettikleri siyasi güç tedricen azalmıştır. I. Ahmed devriyle beraber kardeş katlinin terk edilmesi, padişahın meşru siyasi erkin yegane kaynağı olma pozisyonunu zayıflatmış ve sadakatlerini öncelikle hanedana bağlayan yönetici sınıflara münferit sultanların gücünü kısıtlama imkanı vermiştir.¹⁰⁰ Sonraki iki asırda, devlet teşkilatında ikincil yapılar olarak yükselen yönetici kurumlar güçlerini artırmış, imtiyazlar elde etmiş ve kariyer çizgilerini kendi kontrolleri altına almışlardır.

Yönetici kurumların bu dengeleyici işlevi Osmanlı meşrutiyetçiliğinin ayırıcı bir özelliğini ortaya koymaktadır: Saltanat erkini zaman ve etki bakımından frenleyen esas mekanizma yükselen yeni sınıflar değil, imparatorluğun geleneksel idarî kurumlarıdır. Ortaya çıkışları itibariyle Osmanlı padişahının şahsi hükümranlı-

⁹⁹ *Hüccet-i Şer'iyye*, s. 42–43.

¹⁰⁰ Yeniçerinin hanedana bağlılığı hakkında bkz. Kafadar, *Yeniçeri-Esnaflı Relations*, s. 70.

ğını güçlendirmek üzere kurulan bu idarî kurumlar giderek hükümdarın iradesini sınırlayan anayasal işlevler görmeye başlamışlardır. Bu kurumların siyasi güçleri ve toplumla bağları arttıkça, yönetilenlerin siyasi taleplerini giderek daha fazla dile getirmişlerdir.¹⁰¹ Yönetici kurumların devletle toplum arasında aracı yapılar olarak iş görmelerindeki bu öncülükleri siyasi sürece tebaanın katılımını kolaylaştırmıştır. Padişahlar aşağıdan gelen taleplerle uyum içinde ve yönetici kurumlar içinde ortaya çıkan güçlü siyasi gruplarla ittifak ederek hükümdarlık etmeye mecbur olmuşlardır. Osmanlı siyasi tarihine geleneksel hanedanlık tarihi açısından bakıldığında güçlü padişahlardan sonra gelen zayıf sultanlar olarak görünen süreç, meşrutiyetçilik perspektifinden bakıldığında “kuşatılmış sultanlar” dönemi olarak görülmektedir.

Abstract

Constitutionalism in the Ottoman Empire before Westernization

This work argues that constitutional structures and ideas existed in the Ottoman Empire before the age of Westernization with no direct influence from the modern constitutionalism developed in Europe. Modern constitutionalism of the nineteenth century was thus as much a continuation of the existing constitutional traditions of the Ottoman experience in government as it was a result of Westernization. The paper examines the topic in three principal areas: First, military, financial and religious institutions that developed into autonomous structures and acted against each other as constitutional checks. Second, compactual agreements between the political authority and social groups such as *Hüccet-i Şer'iyye* and *Sened-i İttifak*. Third, political and social practices with constitutional import such as consultative assemblies (*meclis-i meşveret*) that turned into regular decision-making bodies.

Key Words: Constitutionalism, Hüccet-i Şer'iyye, Sened-i İttifak, Institutions in the Ottoman Empire, Meclis-i Meşveret, The Grand Vizier.

101 İstanbul'da yeniçeri-esnaf ilişkisinin bir tahlili için bkz. Kafadar, *Yeniçeri-Esnaflar İlişkileri*.